

MARIA KRISAŃ
Moskwa

ŚWIADOMOŚĆ NARODOWA POLSKICH CHŁOPÓW W XIX WIEKU WIDZIANA PRZEZ HISTORIOGRAFIĘ POLSKĄ PO DRUGIEJ WOJNIE ŚWIATOWEJ*

Abstract

Maria Kriśań: *The National Consciousness of Polish Peasants in the 19th Century as Seen by the 20th Century Historians*, "Historyka" XXXIV, 2004, 123–141.

The article deals with the problem of the national consciousness of Polish peasants in the Congress Kingdom of Poland in the 19th century. Author's analysis is based on historical research carried out in the last century.

Key words: national consciousness, Polish peasants, historiography.
Słowa kluczowe: świadomość narodowa, polscy chłopci, historiografia.

Zadaniem tego artykułu jest omówienie problemu przedstawiania procesu formowania świadomości narodowej chłopów w XIX wieku w powojennej historiografii polskiej. Jak zobaczymy później, szeroko pojmowany termin „powojenna historiografia polska” obejmuje w przypadku badań nad świadomością narodową chłopów koniec lat sześćdziesiątych i początek lat osiemdziesiątych XX wieku. Charakterystyczną cechą tych badań było skupienie się zarówno na przedstawianiu rozwoju świadomości narodowej, jej etapów oraz chronologii, jak i na czynnikach sprzyjających jej rozwojowi, co z kolei postaram się przedstawić w niniejszym artykule.

* Główna część materiału była zebrana podczas sesji jesiennej 1996 r. Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej Europy Środkowej i Wschodniej OBTA UW i uzupełniona podczas stypendium Funduszu Królowej Jadwigi UJ w lutym 2002 r. Autorka chciałaby podziękować za otrzymane konsultacje prof. Harrisowi Chajrietdinowowi (Uniwersytet Moskiewski im. M. Łomonosowa), prof. Leonidowi Gorizontowowi (Instytut Sławianowiedzenia RAN), prof. Jackowi Kochanowiczowi (Wydział Nauk Ekonomicznych UW), prof. Włodzimierzowi Mędrzeckiemu (Instytut Historii PAN) oraz prof. Janowi Molendzie (Instytut Historii PAN).

UWARUNKOWANIA BADAŃ NAD ŚWIADOMOŚCIĄ NARODOWĄ CHŁOPÓW

KRÓTKI ZARYS HISTORII BADAŃ ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ

Problemem rozwoju świadomości narodowej zaczęto się interesować dopiero w końcu lat sześćdziesiątych XX wieku. W historiografii polskiej XIX i początku XX wieków temat ten był podejmowany częściowo. Historycy polscy okresu romantyzmu tacy jak Joachim Lelewel i Karol Szajnocha w swoich badaniach zwracali się ku problemowi świadomości narodowej, a na początku XX stulecia ten problem interesował historyków średniowiecza¹. Jednak przedmiotem szerszej dyskusji problem świadomości narodowej stał się dopiero w końcu lat sześćdziesiątych. Pewnymi symbolami początku badań i zainteresowań tą problematyką mogą być praca Tadeusza Łepkowskiego (*Polska — narodziny nowoczesnego narodu. 1764–1870*)² i referat Stefana Kieniewicza („Rozwój świadomości narodowej w XIX w.”) wygłoszony we wrześniu 1969 roku na X Zjeździe Historyków Polskich. Lata sześćdziesiąte były najbardziej znaczącym okresem w rozwoju badań nad świadomością narodową chłopów: właśnie wtedy wypracowano podstawy metodologiczne i planowano przeprowadzenie zespołowych badań³.

WPŁYW MARKSIZMU NA BADANIA NAD ŚWIADOMOŚCIĄ NARODOWĄ

Należy powiedzieć, że badania nad świadomością narodową tak samo jak i badania nad historią chłopów znajdowały się w powojennej Polsce pod znaczącym wpływem ideologicznym. Dotyczy to okresu tak przed 1956 r. jak i lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku.

Wyniki drugiej wojny światowej wywarły głęboki wpływ również na rozwój polskiej historiografii. Sierpniowo-wrześniowe plenum KC PPR i kongres zjednoczeniowy PPR i PPS nie wywarły bezpośrednio żadnego wpływu na historiografię, jednak założyły podstawy tzw. stalinizacji życia kulturowego i naukowego polskiego społeczeństwa. Zwrotnym momentem w tym procesie były lata 1949–1951: przeprowadzono zmiany w sferach metodologicznych i ideologicznych, redakcje głównych czasopism historycznych zostały zreorganizowane i nawiązano kontakty z naukowcami ze Związku Sowieckiego. „Materializm historyczny, rozumiany w sposób dogmatyczny, staje się od tego

¹ A. Wierzbicki, *Naród — państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego*, Ossolineum, Wrocław [etc.] 1978, s. 73, 90.

² T. Łepkowski, *Polska — narodziny nowoczesnego narodu. 1764–1870*, Warszawa 1967.

³ J. Borkowski, *Chłopi polscy w dobie kapitalizmu*, Warszawa 1981, s. 107; H. Brodowska, *Problemy badawcze świadomości chłopów w okresie zaborów*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 45, 1992, s. 10; J. Chlebowczyk, *Wybory i świadomość społeczna na Śląsku Cieszyńskim w drugiej połowie XIX wieku. Przyczynek do badań nad kształtowaniem się świadomości i aktywności społecznej w okresie kapitalizmu*, Katowice–Kraków, 1966, s. 84; S. Kieniewicz, *Historyk a świadomość narodowa*, Warszawa 1982, s. 120; J. Mołenda, *Uwagi w sprawie kształtowania się świadomości narodowej w pierwszym dwudziestolecu XX wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 1978 nr 2, s. 318.

momentu dyrektywą metodologiczną obowiązującą zdecydowaną większość społeczności historyków⁴.

Na metodologicznej konferencji polskich historyków, czyli tzw. Otwockiej konferencji (koniec 1951–początek 1952) podkreślano, że jeżeli historia chce być rzeczywistą nauką, winna się zająć historią wytwórców dóbr materialnych, historią mas pracujących⁵. Zgodnie z tą ideologią zajmowanie się historią mas ludowych, problemem zjednoczenia polskiego społeczeństwa oraz historią chłopów miało pierwszoplanowe znaczenie dla badań historycznych. „Tradycyjna problematyka walki o niepodległość miała być rozpatrywana w kontekście walki klasowej, toczącej się na wsi”⁶.

Uprawianie historii w ten sposób mogło mieć oczywiście charakter rytualny, w związku z czym zakłada się, że rok 1956 położył kres przedstawionym wcześniej tendencjom oraz, że powojenny okres był nieudaną próbą nawiązania do jedynie możliwej koncepcji badawczej. Jednakże tendencje te miały swoją kontynuację także w okresie po 1956 roku, co widać na przykładzie badań nad świadomością narodową chłopów. Jerzy Topolski uważa, iż po 1956 roku można mówić o pluralizmie przy wyborze metodologii i teorii w badaniach historycznych⁷, niemniej jednak nie da się nie zauważyć, że w post-stalinowskim okresie negatywny wpływ marksizmu przejawiał się w zawężeniu problematyki badawczej i w nieświadomym, czy nie w pełni świadomym posługiwaniu się pochodzącymi z niego kategoriami pojęciowymi, zjawisko to Jacek Kochanowicz opisuje jako „wpływ przez osmozę”⁸. Przykładem mogą tu służyć już wspomniane prace Łepkowskiego i Kieniewicza, którzy w swoich rozważaniach o świadomości narodowej wychodzą z pozycji metodologii marksistowskiej, nie zważając na to, że w tej ostatniej nie ma miejsca na problemy związane ze świadomością narodową. Ważne znaczenie dla badań historycznych w Polsce miał również powrót do marksizmu na Zachodzie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych. Jednocześnie można stwierdzić, iż świadome czy podświadome posługiwanie się metodologią marksistowską świadczy również i o kryzysie metodologicznym w nauce historycznej.

„ROMANTYZM” A BADANIA NAD ŚWIADOMOŚCIĄ NARODOWĄ

Badania świadomości narodowej chłopów są jednym z wyników zarówno badań poświęconych historii chłopów w Polsce, jak też szerszej dyskusji na temat powstania narodu i państwa polskiego. Spojrzenie na tę problematykę w ten sposób daje możliwość przedstawienia hipotetycznej odpowiedzi na pytanie, dlaczego właśnie lata sześćdziesiąte

⁴ R. Stobiecki, *Historia i historycy wobec nowej rzeczywistości. Z dziejów polskiej nauki historycznej w latach 1945–1951*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica” 43, 1991, s. 184.

⁵ R. Stobiecki, *Stalinowska wizja dziejów Polski — próba rekonstrukcji modelu*, „Dzieje Najnowsze” 1993 nr 3, s. 74.

⁶ S. Kieniewicz, *Powojenny dorobek historiografii okresu powstań narodowych*, „Kwartalnik Historyczny” 1987 nr 1, s. 146.

⁷ J. Topolski, *Polish Historians and Marxism after World War II*, „Studies of Soviet Thought” 43, 1992 nr 2, s. 178.

⁸ J. Kochanowicz, *Economic History in Communist Poland*, „Studia Historiae Oeconomicae” t. 22, Poznań 1997, s. 3–15.

i siedemdziesiąte miały stać się w Polsce tym okresem, kiedy zainteresowano się problematyką świadomości narodowej chłopów.

Okres stalinowski miał ogromne znaczenie dla badań nad historią chłopów pod względem instytucjonalnym. Wszędzie, gdzie było to możliwe, otwarte zostały pracownie, zajmujące się problematyką chłopską. Chociaż po 1956 roku liczba ich się zmniejszyła, finansowanie tych programów było kontynuowane i temu, jak się wydaje, zawdzięczają swoje istnienie w okresie powojennym kierunki: społeczno-gospodarczy i etnograficzny badań nad historią chłopów. Pierwszy charakteryzował równocześnie kilka centrów naukowych, wśród których należy wymienić Instytut Historii PAN w Warszawie⁹, centrum studiów nad historią chłopów w Łodzi pod kierownictwem Heleny Brodowskiej i Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej¹⁰, grupę historyków pod kierownictwem Witolda Kuli¹¹. Etnograficzny kierunek rozwijał się przede wszystkim we Wrocławiu. Należy tu wymienić takich naukowców jak Bursztę, Dobrowolskiego, Markowską, Paprockiego, Reinfussa i Stysia¹².

Zupełnie innym zjawiskiem był Zakład Historii Ruchu Ludowego, który został zorganizowany na początku lat sześćdziesiątych z inicjatywy Czesława Wycecha, w tym czasie wiceprezesa naczelnego Komitetu ZSL¹³. Zakład był inicjatorem, a zarazem i organizatorem badań nad historią ruchu ludowego¹⁴. Wydawane były prace monograficzne, bibliograficzne oraz różnego rodzaju źródła do badań ruchu ludowego¹⁵. Poczynając od roku 1959 Zakład wydawał Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego.

⁹ W ramach pracy tego zespołu powstał *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*, red. B. Baranowski, J. Dydowiczowa, J. Leskiewiczowa, J. Topolski, t. 1–3, Warszawa 1964–1970.

¹⁰ H. Brodowska, *Ruch chłopski po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim 1864–1904*, Warszawa 1967; *Uwłaszczenie chłopów i mieszczań-rolników. Studia i materiały do dziejów Łodzi i okręgu łódzkiego*, red. H. Brodowska, t. 2, Łódź 1966; *Zmiany kultury chłopskiej. Problematyka i metody prac etnograficznych*, red. K. Zawistowicz-Adamska, Wrocław 1973.

¹¹ Ten naukowiec związany z szkołą *Annales* może być uznany za kontynuatora, ale w pewnej mierze i założyciela badań struktur społecznych w okresie rozwoju kapitalizmu w Polsce. Jednym z udanych wyników pracy zespołu było wydanie pracy *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, red. W. Kula i J. Leskiewicz, Warszawa 1979.

¹² J. Burszta, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowaniu wsi*, Wrocław 1958; K. Dobrowolski, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Wrocław 1966; D. Markowska, *Rodzina w środowisku wiejskim. Studium wsi podkrakowskiej*, Wrocław 1964; W. Paprocka, *Kultura i tradycje ludowe w polskiej myśli humanistycznej XIX i XX wieku*, Wrocław 1986; W. Styś, *Drogi postępu gospodarczego wsi*, Wrocław 1947; W. Styś, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Wrocław 1959. *Dzieje wsi wielkopolskiej*, red. W. Rusiński, Poznań 1959 i *Kultura ludowa Wielkopolski*, red. J. Burszta, t. 1–2, Poznań 1960–1967.

¹³ S. Inglot, *Badania nad historią chłopów polskich*, [w:] *Historia chłopów polskich*, red. S. Inglot, t. 1, Warszawa 1970, s. 18.

¹⁴ J. Jachymek, *Historiografia ruchu ludowego*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” t. 1, 1994, s. 17.

¹⁵ Zob. np. J. Borkowski, *Stronictwo Ludowe na Kieleczyźnie w latach 1931–1939*, Warszawa 1968; *Historia chłopów polskich*, red. S. Inglot, t. 1–3, Warszawa 1970–1980; *Walka chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907*, red. S. Kalabiński, F. Tych, t. 1–4, Warszawa 1958–1961; M. Miódchowska, *Materiały do bibliografii historii ruchu ludowego w latach 1864–1974. Druki zwarte wydane w latach 1945–1947*, Warszawa 1979; J. Molenda, *Polskie Stronictwo Ludowe w Królestwie Polskim 1915–1918*, Warszawa 1964; *Słownik biograficzny ruchu ludowego*, red. A. Wiezikowa, Warszawa

Działalność Zakładu można uznać za jeden z kierunków rozwoju badań nad historią chłopów. Z jednej strony badacze używali frazeologii marksistowskiej, zaś z drugiej — podkreślali, że właśnie chłopci byli siłą napędową w historycznym rozwoju Polski, wskazywali na ich decydującą rolę w procesie powstania niepodległego Państwa Polskiego. Owa koncepcja jest dla mnie jednym ze wskaźników istnienia szerszej dyskusji nad dziejami narodowymi w ramach istniejącej do dnia dzisiejszego ogólnej tradycji romantycznej¹⁶, ciągnącej za sobą ideę mesjanizmu, przejawiającego się tak w pracach Lelewela, jak i Łebkowskiego, a jednocześnie kłócenia się o to, kto, czy która warstwa społeczna ów mesjanizm posiada. W tym kontekście nie wydaje się przypadkowe, że w kolejnej dyskusji o dziejach narodowych problem świadomości chłopów jest jednym z jej istotnych elementów w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku.

KONIEC LAT SIEDEMDZIESIĄTYCH

Pod koniec lat siedemdziesiątych ilość prac, poświęconych historii chłopów znacznie maleje. Instytut Historii PAN kończy systematyczne i zespołowe badania w tej dziedzinie. Naukowcy związani z Zakładem Historii Ruchu Ludowego kontynuują analizę politycznej i społecznej aktywności chłopów, ale w większości wypadków zajmują się przeważnie weryfikacją tych pomysłów, które powstały w latach sześćdziesiątych.

Jednak właśnie w latach siedemdziesiątych historycy zwrócili uwagę i zaczęli doceniać źródła osobiste (wspomnienia, listy, korespondencję do gazet). Ten rodzaj źródeł po raz pierwszy był wykorzystany przez socjologów. Metodologia wykorzystania źródeł osobistych jako źródła masowego była wypracowana przez Thomasa i Znanięckiego i dała początek nowemu kierunkowi rozwoju socjologii¹⁷. Jednym z pierwszych badań robionych w tym kierunku była praca Józefa Chałasińskiego *Młode pokolenie chłopów*¹⁸. Praca ta została napisana na podstawie 1544 wspomnień, które drogą konkursu były zebrane przez Państwowy Instytut Kultury Wsi. Wydanie listów polskich emigrantów w roku 1973, a później — tłumaczenie na polski pracy Thomasa i Znanięckiego *Polski chłop w Europie i Ameryce* można uznać za zwrotny moment w wykorzystaniu tego rodzaju źródeł przez badaczy historii chłopów¹⁹.

Poczynając od końca lat siedemdziesiątych wśród badaczy nie było większego zainteresowania historią chłopów²⁰. Taki stan rzeczy wytłumaczyć można zmianą sytuacji

1989; R. Szczechura, *Zagadnienia kulturalno-oświatowe i społeczno-gospodarcze wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889–1918. Materiały bibliograficzne*, Warszawa 1969; *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, t. 1–2, red. J. Kowal, A. Więzikowa, Warszawa 1963–1970.

¹⁶ Piszę o tradycji romantycznej w tej konwencji, która została przedstawiona w: M. Król, *Romantyzm. Piektło i niebo Polaków*, Warszawa 1998.

¹⁷ *Pół wieku pamiętnikarstwa*, red. S. Adamczyk, S. Dyksiński, F. Jakubczak, Warszawa 1971, s. 6.

¹⁸ J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1–4, Warszawa 1938.

¹⁹ *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych 1890–1891*, red. W. Kula, N. Assordobraj-Kula, M. Kula, Warszawa 1973; W. I. Thomas, F. Znanięcki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1–5, Warszawa 1976.

²⁰ Tylko niektórzy zwracali się ku temu tematowi, zob.: M. Biernacka, *Oświata w rozwoju kulturowym polskiej wsi*, Wrocław 1984; J. Burszta, *Kultura ludowa — kultura narodowa*, Warszawa

politycznej, kiedy epoka „dobrobytu” zmieniła się w stan wojenny. W wyniku tego programy związane z tym tematem przestały być finansowane, a sam temat stracił na popularności.

ŚWIADOMOŚĆ NARODOWA CHŁOPÓW: ETAPY I CZYNNIKI ROZWOJU, CHRONOLOGIA

ROZWÓJ ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ — DWIE KONCEPCJE W ROZUMIENIU PROBLEMU

Przede wszystkim należy zaznaczyć, że zdaniem polskich historyków świadomość narodowa może rozwijać się, rozwój ten może mieć fazę początkową i końcową. W swoich rozważaniach, przyjmując naturalną logikę historii, historycy nie koncentrują się na wyjaśnieniu definicji świadomości narodowej; w swoich pracach więcej uwagi zwracają na etapy owego rozwoju. Można mówić o dwóch koncepcjach przedstawiania rozwoju świadomości narodowej. Jedna z nich jest związana z rozwojem świadomości klasowej, zaś druga — z rozwojem nacjonalizmu.

Zwolennicy pierwszej koncepcji uważają, że początkowy etap rozwoju świadomości narodowej związany jest z upadkiem feudalizmu²¹, w wyniku czego zaczynają się społeczne i ekonomiczne przemiany na wsi²², a status chłopów w życiu społecznym zmienia się z obiektu na podmiot²³. Rozwój świadomości narodowej idzie wraz z rozwojem świadomości klasowej. Na swoim pierwszym etapie świadomość narodowa powstaje na skutek walki przeciwko uciskowi narodowemu²⁴, jako wynik rewolucji burżuazyjnej²⁵. Następny etap rozwoju świadomości narodowej jest związany z walką klasową i walką o niepodległość²⁶.

Zwolennicy drugiej koncepcji badawczej opierają swoje zrozumienie świadomości narodowej na teorii Stanisława Ossowskiego. Zgodnie z tą teorią można mówić o takich pojęciach jak „ojczyzna prywatna” i „ojczyzna ideologiczna”. „Ojczyzna prywatna” wiąże się z miejscem urodzenia, okresem dzieciństwa, ze wszystkim, co może być najbliższe i najdroższe człowiekowi. Pojęcie „ojczyzny ideologicznej” odnosi się do

1975; M. Drozd-Piasecka, *Ziemia w społeczności wiejskiej. Studium wsi południowo-wschodniej Mazowsza w XIX i XX wieku*, Warszawa 1991; *Dzieje szkolnictwa i oświaty na wsi polskiej*, red. S. Michalski, t. 1 (do 1918), Warszawa 1980; *Gmina wiejska i jej samorząd*, red. H. Brodowska, Warszawa 1983; T. Mencil, *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988; J. Molenda, *Chłopi — Naród—Niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*, Warszawa 1999; E. Piasecki, *Ludność parafii bielskiej woj. kieleckiej w świetle ksiąg metrykalnych z XVIII—XX wieku, Studium demograficzne*, Warszawa 1990; L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986; T. Wolsza, *Narodowa Demokracja wobec chłopów*, Warszawa 1992.

²¹ S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w Powstaniu Styczniowym*, Wrocław 1953, s. 389.

²² H. Brodowska, *Chłopi o sobie i Polsce*, Warszawa 1984, s. 5.

²³ S. Kieniewicz, *Historyk...*, s. 55; T. Kisielewski, *Rodowody naszej tożsamości*, Warszawa 1980, s. 28.

²⁴ S. Kisielewski, A. Znaniński, *Chłopi. Ruch ludowy. Państwo*, Warszawa 1980, s. 6.

²⁵ T. Kieniewicz, *Historyk...*, s. 51.

²⁶ T. Kisielewski, A. Znaniński, *Chłopi...*, s. 7.

ziemi, państwa, dziedzictwa kulturowego i więzi duchowej²⁷. Określenie „ojczyzny prywatnej” u innych badaczy może być zastąpione takimi pojęciami jak „ojcowizna”, „ojczyzna lokalna”, „tutejszość”²⁸. Niektórzy mówią o etapie przejściowym, związanym z regionalizacją, używając określenia „ojczyzna regionalna”²⁹.

Na początkowym etapie rozwój świadomości narodowej charakteryzuje się spontanicznym poczuciem odróżnienia od innych, obcych. To poczucie „inności” jest związane z językiem, religią, lokalnymi tradycjami, wiarą w związki krwi etc.³⁰ Innymi słowy, rozwój świadomości narodowej na pierwszym etapie przebiega w ramach tzw. tradycjonalizmu. Jest to zjawisko ogarniające wszystkie sfery życia chłopów (stosunek do ziemi, rodziny, gminy wiejskiej etc.)³¹. Zwolennicy tej koncepcji podkreślają wagę rozwoju kapitalizmu i jego wpływu na rozwój świadomości narodowej³², jednak większe znaczenie przywiązują do badań innych czynników rozwoju świadomości narodowej, uwzględniają dorobek etnologów i socjologów w badaniach nad tradycyjną kulturą wiejską.

Zwolennicy obydwu koncepcji badawczych ostatni etap rozwoju świadomości narodowej widzą w wysokim rozwoju kultury, zrozumieniu przez chłopów takich pojęć jak ojczyzna, naród oraz w ich dążeniu do niepodległego państwa³³.

²⁷ S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 3, Warszawa 1967.

²⁸ Z. T. Wierzbicki, *Rozważania o rozwoju świadomości narodowej chłopów polskich*, „Więź i Rolnictwo” 1993 nr 1, s. 47.

²⁹ H. Kubiak, *Położenie społeczne i ewolucja świadomości narodowej ludności polskiej w USA w latach 1900–1914*, [w:] *Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej*, Wrocław [etc.], s. 52; R. Radzik, *Ewolucja narodowa społeczności kresów wschodnich*, „Kultura i Społeczeństwo” 1991 nr 2, s. 63; R. Wapiński, *Polska i małe ojczyzny Polaków: Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej*, Wrocław [etc.] 1994, s. 103.

³⁰ T. Łepkowski, *Naród polski w epoce rozbiorów*, [w:] R. Hecka, *Studia nad rozwojem narodowym Polaków, Czechów i Słowaków*, red. R. Heck, Wrocław [etc.] 1976, s. 61. Zob. również: A. Brożek, *Świadomość polskiej grupy etnicznej w Stanach Zjednoczonych w latach 1854–1939*, „Kwartalnik Historyczny” 1977 nr 2, s. 334; J. Chlebowski, *Świadomość historyczna jako czynnik procesu narodotwórczego. Zarys problematyki teoretycznej*, „Dzieje Najnowsze” 1977 nr 1, s. 104; K. Dobrowolski, *Chłopska kultura tradycyjna*, „Etnografia Polski” 1958 nr 1, s. 44; L. Mróz, *Świadomościowe wyznaczniki dystansu etnicznego*, „Etnografia Polski” 23, 1979 nr 2, s. 158; M. Pater, *Metodologiczne aspekty badań świadomości narodowej Polaków na Śląsku w XIX w.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1986 nr 647, s. 19; R. Radzik, *Ewolucja narodowa...*, s. 65; L. Stomma, *Antropologia...*, s. 210; J. Szumski, *Z problematyki świadomości społecznej chłopów na Suwalszczyźnie w okresie przed uwłaszczeniowym*, „Rocznik Białostocki” 17, 1991, s. 42–43; J. Turowski, *Socjologia wsi i rolnictwa. Metody i wyniki badań*, Lublin 1992, s. 159–161; H. Znaniński–Łopata, *Imigranci polscy w strukturze społeczeństwa amerykańskiego*, Zeszyty Naukowe KUL 1974 nr 1–2.

³¹ W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo. Problem intelektualny i zagadnienie nauk społecznych*, Warszawa 1981, s. 36–37.

³² T. Łepkowski, *Przetwarzanie narodu i niepodległość państwa. W kręgu zagadnień polskiego roku 1918*, „Więź” 1978 nr 11, s. 51; W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo...*, s. 24–27; T. Mencil, *Świadomość chłopów Lubelszczyzny, Podlasia i Małopolski Zachodniej na przełomie XVIII i XIX wieku*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historyka” 45, 1992, s. 134; J. Molenda, *Wpływ ukształtowania się nowoczesnego narodu na walkę o niepodległość*, [w:] *Z perspektywy sześćdziesięciu lat*, red. H. Sanoska, M. Nowak-Kielbikowska, Warszawa 1982, s. 223.

³³ T. Łepkowski, *Naród polski...*, s. 63; J. Molenda, *Rola ruchu ludowego w odbudowie niepodległości Polski*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1960 nr 10.

Całe spektrum opinii i podejść do świadomości narodowej chłopów zostało podzielone tu dość schematycznie na dwie koncepcje, można powiedzieć na dwa główne nurty. Jest to podział umowny, w ramach każdej z wymienionych koncepcji są pozycje skrajne i zbliżone, owa różnorodność przedstawia się przede wszystkim w czynnikach rozwoju świadomości narodowej i chronologii.

CZYNNIKI ROZWOJU ŚWIADOMOŚCI NARODOWEJ

Jak już powiedziano wcześniej, historiografia polska najwięcej uwagi przywiązuje do rozwoju świadomości narodowej i właśnie dlatego ważne miejsce w koncepcjach badawczych zajmują czynniki sprzyjające lub hamujące rozwój świadomości narodowej. Czynniki te możemy podzielić na trzy grupy: naturalne, zewnętrzne i katastrofalne, każda z tych grup zawiera tak pozytywne, jak i negatywne czynniki.

Czynniki negatywne są w większym stopniu związane z koncepcją tradycjonalizmu. Koncepcja ta została wprowadzona przez antropologów. Wydaje się, iż odwołanie się lub branie pod uwagę wpływu tradycji na świadomość narodową³⁴, tym bardziej badanie³⁵ tego zagadnienia jest jednym z głównych elementów różnicujących pozycje badaczy, w związku z czym należy poświęcić temu zagadnieniu więcej uwagi. Jednocześnie tzw. tradycyjny stan rzeczy jest punktem wyjściowym w rozwoju świadomości narodowej w pracach polskich historyków, jednak w badaniach historycznych przedstawiany jest nie zawsze lub wybiórczo, stąd odwołuję się przy przedstawieniu tego zjawiska również do znanych historykom polskich klasycznych dzieł antropologicznych i socjologicznych. Wydaje się, że przedstawienie pewnej „zbitki” koncepcji tradycjonalizmu ułatwi zrozumienie pozycji historyków w kwestiach z nią związanych.

Pierwszy pasywny etap rozwoju świadomości narodowej charakteryzuje się tradycyjną kulturą, *orbis interior*. Rozwój świadomości narodowej idzie w parze ze zmianą kultury tradycyjnej na kulturę narodową. Zdaniem Dobrowolskiego i Woźniaka możemy mówić o dwóch tendencjach w kulturze tradycyjnej³⁶. Pierwsza jest określana jako stabilizacyjna. Charakteryzuje się konserwatyzmem tradycji, uprzedzeniem, nieufnością oraz wrogością do tego co nowe i obce³⁷. Niepewność, niezadowolenie stają się źródłem drugiej tendencji, która prowadzi do zasadniczych zmian w systemie tradycyjnym i rozbija izolację wiejskiego świata³⁸.

Według Dobrowolskiego i Woźniaka pojęcie kultury tradycyjnej obejmuje prace rolne, trwałość osiedlenia, patriarchalny ustrój rodziny, sytuację społeczną chłopów, przekazywanie kultury drogą tradycji ustnej, anonimowość twórców, wierzenia i praktyki

³⁴ Na przykład, charakteryzuje to prace Jana Molendy. Zob.: J. Molenda, *Uwagi...*, s. 326.

³⁵ W ostatnich dwóch dziesięcioleciach tacy naukowcy jak Witold Kula, Jacek Kochanowicz, Włodzimierz Mędrzecki i Ludwik Stomma poświęcili sporo uwagi temu problemowi. W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo...*; W. Mędrzecki, *Młodzież wiejska na ziemiach Polski Centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002; L. Stomma, *Antropologia...*

³⁶ K. Dobrowolski, A. Woźniak, *Historyczne podłoże polskiej kultury chłopskiej*, [w:] *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, red. M. Biernacka, Wrocław [etc.] 1976, s. 59.

³⁷ J. Szumski, *Z problematyki...*, s. 48.

³⁸ K. Dobrowolski, A. Woźniak, *Historyczne podłoże...*, s. 59.

magiczne, tendencje uniformistyczne, silną więź społeczną etc.³⁹ Owa różnorodność komponentów kultury tradycyjnej zależy, zdaniem Kuli i Kochanowicza, od trzech czynników: ryzyka, rytmu prac polowych i rozwoju stosunków feudalnych⁴⁰.

Ziemia jest podstawą systemu wartości chłopów. Zdobycie środków do życia jest podstawowym celem gospodarstwa rodziny chłopskiej⁴¹. Według Thomasa i Znanieckiego, ziemia jest podstawą pozycji społecznej, bez ziemi rodzina chłopska „przestaje się liczyć jako siła społeczna”⁴². Całość życia jest nastawiona na przetrwanie⁴³, ale jednocześnie istnieje takie zjawisko jak ryzyko, które zagraża systemowi reprodukcji. Należy zaznaczyć, że ryzyko jest praprzyczyną, stoi u podstaw wpływów rodziny i wioskowej społeczności lokalnej, hierarchii społecznej, konserwatyizmu społeczności lokalnej, tendencji izolacjonistycznych, dążeń do samowystarczalności. Słabość jednostki oraz stałe ryzyko wzmacniają więzi jednostki z grupą⁴⁴, rodziną i społecznością wiejską, ryzyko, które uznaje się za jeden z konstytutywnych elementów społeczeństw chłopskich⁴⁵.

Pojęcie wioskowej społeczności lokalnej obejmuje takie zagadnienia jak hierarchiczność, konserwatyzm i opinia grupowa. Wioskowa społeczność lokalna zaspokajała najistotniejsze, ogólne i podstawowe potrzeby socjalne, jak również i regulowała stosunki pomiędzy jej członkami⁴⁶. Wywierała decydujący wpływ na zachowanie człowieka i rodziny, ponieważ pełniła zarówno funkcje gospodarcze, administracyjne, jak i funkcję kontroli społecznej⁴⁷. Podstawą życia na wsi było pełne podporządkowanie jednostki społeczeństwu⁴⁸. Zamknięte społeczeństwo chłopskie miało zadowalać wszystkie potrzeby życiowe jednostki, a jednocześnie nadawało tym potrzebom jedyny możliwy kierunek rozwoju⁴⁹. Nie było mowy o życiu indywidualnym, prywatnym, ponieważ grupa kontrolowała i dyktowała jednostce wszelkie rodzaje zachowań⁵⁰.

Hierarchia wewnątrz wiejskiej społeczności lokalnej była istotnym instrumentem zachowania ładu, zapewniała podział uprawnień i władzy w skali całego *orbis interior*⁵¹. Na przykład, rodzice mieli „pełny monopol na decyzje dotyczące losu dzieci, do wyboru

³⁹ Ibidem, s. 60–63.

⁴⁰ W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo...*, s. 38–39.

⁴¹ Ibidem, s. 8.

⁴² W. I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłopt polski w Europie i Ameryce*, Warszawa t. 1, 1976, s. 146.

⁴³ J. Kochanowicz, *Spór o teorii gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii ekonomii i w historii gospodarczej*, Warszawa 1992, s. 40

⁴⁴ W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo...*, s. 18.

⁴⁵ J. Kochanowicz, *Spór...*, s. 42.

⁴⁶ J. Chałasiński, *Młode pokolenie...*, t. 1, s. 130. Chociaż, na przykład Gałęski zaznacza, że funkcje wsi uzupełniały funkcje rodziny przede wszystkim w tych dziedzinach, w których rodzina nie była samowystarczalna. Zob. B. Gałęski, *Chłopt a zawód rolnika*, Warszawa 1963, s. 143.

⁴⁷ J. Turowski, *Socjologia...*, s. 159.

⁴⁸ W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo...*, s. 19.

⁴⁹ J. Chałasiński, *Młode pokolenie...*, t. 1, s. 136.

⁵⁰ J. Kochanowicz, *Spór...*, s. 40.

⁵¹ L. Stomma, *Antropologia...*, s. 211.

przyszłych współmałżonków włącznie”⁵². O wyborze partnera decydowały przede wszystkim względy gospodarcze, małżonkowie nie byli „jednostkami związanymi ze sobą w mniejszym czy większym stopniu, zależnie od osobistych sentymentów, ale członkami grupy”⁵³.

Konserwatyzm, definiowany w wypowiedziach chłopskich jako „tak ojciec (dziadek) robili” lub „u nas to nikt tak nie robił”, doprowadzał do niwelacji wszystkiego co mogło nosić charakter indywidualny, nie mieściło się w ramach tradycji. W tych warunkach najważniejsza była opinia grupowa, której głównym celem było zmniejszenie możliwości ryzyka⁵⁴. Typowy dla tego fenomenu był mechanizm niwelacji własności i zarobków prywatnych, co wyrażało się w negatywnym stosunku do bogatych, a tym bardziej szybko bogacących się chłopów⁵⁵. Mechanizm ten zawierał głęboki sens obrony każdego członka rodziny lub społeczności lokalnej poprzez podtrzymywanie jednakowego poziomu życia niezależnie od ich zdolności⁵⁶.

Jak widzimy istniały głębokie powiązania pomiędzy rodziną wiejską a gospodarstwem oraz dwustronna zależność rodziny i społeczności lokalnej. Takiego rodzaju zależność prowadziła do tworzenia małych społeczności lokalnych i ich izolacji⁵⁷. Zdaniem Stommy możemy mówić o izolacji świadomościowej, pionowej i poziomej⁵⁸.

„Izolacja świadomościowa” zakłada ograniczoną wiedzę o świecie zewnętrznym i niechęć do jej poszerzenia. „Izolacja pozioma” jest izolacją geograficzną wynikającą z małej mobilności mieszkańców wsi. W koncepcji Dobrowolskiego i Woźniaka jest ona przedstawiana jako „trwałość osiedlenia”. „Izolacja pionowa” w interpretacji Stommy oznacza izolację klasową uformowaną w wyniku rozwoju systemu feudalnego. Badacze podkreślają, że pańszczyzna była barierą w stosunkach pomiędzy szlachtą a chłopami⁵⁹, była przyczyną hamowania zjednoczenia narodowego⁶⁰.

Konflikt społeczny nie tylko przyczynił się do ograniczenia w znacznym stopniu możliwości korzystania przez wieś z „kultury elit”, ale również, zdaniem niektórych badaczy, doprowadził do podziału społeczeństwa na szlachtę i chłopów lojalnych wobec cesarza lub cara⁶¹. Przywiązanie chłopów do cara mogło wynikać również z lokalnych tradycji mitologicznych, według których był on postrzegany jako „swój chłop” („nasz cesarz jest taki sam jak my tu, my w naszych zamkniętych kręgach swojskości”⁶²). Przed rozbiorem taki stosunek chłopów do wyższej władzy, króla symbolizującego

⁵² Ibidem, s. 213.

⁵³ W. I. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop...*, s. 99.

⁵⁴ W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo...*, s. 21, 37, 38.

⁵⁵ Ibidem, s. 22.

⁵⁶ D. Markowska, *Rodzina w społeczności wiejskiej — ciągłość i zmiana*, Warszawa 1976, s. 93.

⁵⁷ Ibidem, s. 91.

⁵⁸ L. Stomma, *Antropologia...*

⁵⁹ T. Mencil, *Świadomość...*, s. 147; S. Siekierski, *Etos chłopski w świetle pamiętników*, Kraków 1992, s. 151; L. Stomma, *Antropologia...*, s. 75.

⁶⁰ J. Borkowski, *Chłopi polscy w dziejach najnowszych*, „Przegląd Humanistyczny” 1974 nr 1, s. 72.

⁶¹ Zob. np.: T. Łepkowski, *Naród polski...*, s. 52, S. Siekierski, *Etos chłopski...*, s. 152.

⁶² L. Stomma, *Antropologia...*, s. 216.

tradycję polską i państwo polskie, jest odbierany w historiografii jako pozytywny, ale w odniesieniu do wieku XIX, kiedy chłopci popierali już z władzę zaborców, jest opisywany w kategoriach negatywnych⁶³.

Większość badaczy przyczyny izolacji i niski poziom rozwoju świadomości społecznej, politycznej, klasowej i narodowej wiąże ze specyfiką rozwoju gospodarczego. Na przykład, Borkowski przyczyny izolacji wsi w XIX wieku widzi w rozwoju gospodarki folwarcznej w XV i XVI wieku⁶⁴.

Jak już powiedziano wcześniej badaniem tzw. „punktu wyjściowego”, czyli kultury tradycyjnej zajmują się przede wszystkim etnologowie, socjologowie i badacze znajdujący się pod wpływem metodologii tych nauk⁶⁵. Natomiast najwięcej uwagi w badaniach nad świadomością chłopów przywiązuje się do możliwości zmian w *orbis interior*, które u większości badaczy stają się synonimem zmian w rozwoju świadomości narodowej chłopów. Istnieje koncepcja, zgodnie z którą gospodarka chłopska przedstawia się jako tradycyjna i niezmienna, życie chłopskie jest praktycznie pozbawione innowacji w ciągu kilku wieków, a kultura chłopska jest przeciwieństwem rozwoju cywilizacyjnego. Tę skrajną pozycję zajął Ludwik Stomma w swojej książce *Antropologia kultury wsi polskiej w XIX w.*⁶⁶. Pozycja ta, jak się wydaje, jest pewną reakcją na tezę o rozwoju świadomości narodowej chłopów jeszcze w końcu XVIII wieku. Na przykład, Helena Brodowska uważa za moment istotny w rozwoju świadomości narodowej chłopów insurekcję kościuszkowską⁶⁷. Jest to koncepcja badawcza o zasadniczej roli chłopów w formowaniu narodu i państwa polskiego. Na przełomie XIX i XX wieku było to jednym z najpopularniejszych haseł rozpoczynających swoją działalność stronnictw chłopskich. W historiografii powojennej koncepcja ta jest przede wszystkim promowana, jak podkreślano wcześniej, przez badaczy związanych z Zakładem Historii Ruchu Ludowego; znajduje oddźwięk i w ostatniej książce Jana Molendy *Chłopi — Naród — Niepodległość*, poświęconej kształtowaniu się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski.

Koncepcja o zasadniczej roli chłopów w formowaniu narodu częściowo przeciwstawia się podejściu klasowemu, popularnemu w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku, zgodnie z którym rozwój świadomości narodowej przebiegał wraz ze świadomością klasową mas robotniczych i chłopskich. To podejście charaktery-

⁶³ A. Wierzbicki, *Naród...*, s. 216.

⁶⁴ J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 71.

⁶⁵ Za przykład może służyć książka Włodzimierza Mędrzeckiego poświęcona socjalizacji dzieci i młodzieży chłopskiej na ziemiach Polski Centralnej w okresie 1864–1939.

⁶⁶ Szaflik pisze o braku świadomości narodowej jeszcze w latach dwudziestych XX w. R. J. Szaflik, *O rząd...*, s. 7. Zob. również: S. Siekierski, *Etos...*, s. 151; R. Wapiński, *Polska...*, s. 100; A. Wierzbicki, *Naród...*, s. 61–62. W wydanej w 1984 r. pracy *Chłopi o sobie i Polsce* Helena Brodowska pisze o podobnej pozycji historiografii międzywojennej: „Zdumiewa nas dziś, jak zgodnym chórem historycy burżuazyjni, niezależnie od dzielących ich kierunków politycznych, pisali głównie o negatywnym stosunku chłopów do powstania styczniowego” (s. 9).

⁶⁷ H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 20.

styczne jest przede wszystkim dla prac Stefana Kieniewicza, który widzi początki rozwoju świadomości narodowej w okresie po uwłaszczeniu w Królestwie Polskim (1864 roku), a krystalizację — w 1945 roku w Polsce socjalistycznej⁶⁸.

Nie wszystkich badaczy można odnieść do tej czy innej z przedstawionych koncepcji badawczych. Różnicuje ich pozycje kwestia udziału mas ludowych w odbudowie państwa polskiego, co ściśle wiąże się z problemem początku i końca rozwoju świadomości narodowej. Opinie są przede wszystkim podzielone pomiędzy tymi, którzy uznają możliwość rozwoju świadomości narodowej w XIX wieku i tymi, którzy mówią o początkach jej rozwoju dopiero w XX wieku⁶⁹. Podział przebiega także między tymi, którzy uznają rok 1918 za zwrotny moment w jej rozwoju⁷⁰ i tymi, którzy mówią dopiero o roku 1945. Przy czym cezura roku 1945 niekoniecznie wiąże się z powstaniem państwa socjalistycznego; Tadeusz Łepkowski ten rok uznaje za koniec okupacji nazistowskiej, jest on dla niego symbolem aktywnego udziału chłopów w ruchu wyzwoleniczym⁷¹. Można mówić przynajmniej o dwóch koncepcjach rozwoju świadomości narodowej w XIX wieku: pierwsza jest związana z Powstaniem Kościuszkowskim⁷², druga z uwłaszczeniem w 1864 roku, mówi — o rozwoju świadomości narodowej u pierwszego pokolenia powułaśczeniowego⁷³.

Możliwość zmian w *orbis interior* wiąże się z rozwojem świadomości narodowej chłopów. Czynniki wpływające na te zmiany nie są tylko zewnętrzne i katastroficzne, dynamika jest również w samym *orbis interior*. Te czynniki zaliczam do grupy naturalnych. Dotyczy to przede wszystkim języka i religii. Są to elementy kultury tradycyjnej, sprzyjające zdaniem badaczy rozwojowi świadomości narodowej. Sam fakt, że chłopci w ciągu XIX wieku zachowali swój język i religię prezentowany jest jednocześnie w historiografii jako wyraz świadomości narodowej⁷⁴.

⁶⁸ J. Kieniewicz, *Świadomość...*, s. 7. To samo podejścia ma socjolog Chałasiński: J. Chałasiński, *Chłopi...*, s. 537.

⁶⁹ S. Siekierski, *Etos...*, s. 151; L. Stomma, *Antropologia...*; R. Wapiński, *Polska...*, s. 100; A. Wierzbicki, *Naród...*, s. 61–62. Szaflik zwraca uwagę na to, że „w pierwszych latach wieku XX, chłopci polscy w swej olbrzymiej masie posiadali słabo rozwiniętą świadomość narodową”. Zob. R. J. Szaflik, *O rząd...*, s. 29.

⁷⁰ H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 6–10. J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 110; T. Krawczak, *Kształtowanie świadomości narodowej chłopów polskich w Galicji w latach 1864–1914*, „Przegląd Humanistyczny” 1978 nr 11, s. 137.

⁷¹ T. Łepkowski, *Naród...*, s. 62. Molenda i Szaflik w ten sam sposób interpretują 1945 rok. Jednak w odróżnieniu od Łepkowskiego mówią o początkach aktywnego rozwoju świadomości narodowej dopiero w latach dwudziestych XX w. Zob. J. Molenda, *Uwagi...*, s. 316.; R. J. Szaflik, *Czynniki...*, s. 82.

⁷² H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 6–10; T. Krawczak, *Kształtowanie świadomości narodowej...*, s. 137.

⁷³ J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 87, K. Grzybowski, *Ojczyzna...*, s. 167; R. Radzik, *Ewolucja narodowa...*, s. 57.

⁷⁴ K. Dunin-Wąsowicz, *Świadomość narodowa chłopów w świetle pamiętników w okresie powstań narodowowyzwoleniczych*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica” 45, 1992, s. 87; J. Molenda, *Uwagi...*, s. 321.

Język jest uznawany za podstawowy czynnik formowania świadomości narodowej⁷⁵. Łepkowski zaznacza, że już przed rozbiorami można już mówić o ukształtowaniu się jednolitego języka, co dawało możliwość porozumienia się chłopom z różnych części Polski⁷⁶. Na pierwszym etapie rozwoju świadomości narodowej język przede wszystkim podkreślał różnicę pomiędzy ludźmi należącymi do jednej społeczności, a tzw. „obcymi”⁷⁷. Na początku był jednym z najważniejszych elementów jednoczących grupę, zaś z biegiem czasu nabrał znaczenia ideologicznego⁷⁷. Badacze nie tylko przedstawiają język jako jeden z czynników rozwoju, ale również jako przejaw świadomości narodowej⁷⁸. Przykładem może tu służyć walka chłopów o język ojczysty w szkole, kościele i instytucjach państwowych⁷⁹.

Religia tak samo jak i język jest zaliczana do podstawowych czynników samoidentyfikacji⁸⁰. Dzięki niej rozwijał się lokalny patriotyzm⁸¹, odbywała się integracja chłopów na poziomie regionalnym⁸². Dzięki działalności Kościoła i w wyniku polityki zaborców stała się jednym z najważniejszych czynników rozwoju świadomości narodowej⁸³.

Zdaniem Józefa Chlebowczyka religia dawała możliwość ponadklasowego związku, poczucia przynależności do świata chrześcijańskiego⁸⁴. Pater uważa religię za zjawisko pierwotne i podobne w swym znaczeniu do języka ojczystego⁸⁵. Istnieją opinie, że religię należy uznać za czynnik wywierający nawet większy wpływ niż język na rozwój świadomości narodowej⁸⁶. Większość historyków jest zgodna w odnoszeniu tych charakterystyk wyłącznie do katolicyzmu, jednak nie dotyczą one żadnej innej religii w tym regionie⁸⁷. Równocześnie religię uznaje się nie tylko za czynnik, ale również za przejaw świadomości narodowej; przykładem — zdaniem badaczy — mogą służyć tu zabory pruski i rosyjski⁸⁸. Jednak, na przykład, Stomma uważa religię za czynnik sprzyjający izolacji tradycyjnej wsi. „Cały świat wokół, «wszystkie dzienne sprawy» wieśniacze włączane były przez kulturę ludową w chrześcijański krąg sacrum. Owo włączenie nie

⁷⁵ H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 10; J. Chlebowczyk, *Świadomość...*, s. 103; J. Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku. Narodziny i rozwój*, Olsztyn 1983, s. 398; T. Łepkowski, *Polska...*, s. 123.

⁷⁶ T. Łepkowski, *Naród polski...*, s. 57.

⁷⁷ M. Pater, *Ruch polski na Górnym Śląsku w latach 1879–1893*, Wrocław 1969, s. 269.

⁷⁸ J. Molenda, *Uwagi...*, s. 321.

⁷⁹ J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 76. Zob. również: K. Dunin-Wąsowicz, *Świadomość...*, s. 87.

⁸⁰ J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 125.

⁸¹ J. Molenda, *The Formation of National Consciousness of the Polish Peasants and the Part They Played in the Regaining of Independence by Poland*, „Acta Polonia Historica” 1991 nr 63–64, s. 132.

⁸² J. Szumski, *Z problematyki...*, s. 46.

⁸³ Np. S. Kieniewicz, *Historyk...*, s. 55; T. Krawczak, *Chłopów polskich droga do świadomości narodowej i obywatelskiej 1795–1895*, „Zeszyty Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego” 1994 nr 8, s. 76; J. Molenda, *Formation...*, s. 133.

⁸⁴ J. Chlebowczyk, *Świadomość...*, s. 108.

⁸⁵ M. Pater, *Metodologiczne aspekty...*, s. 21.

⁸⁶ H. Brodowska, *Problemy...*, s. 20.

⁸⁷ T. Łepkowski, *Przeszłość miniona i teraźniejsza*, Warszawa 1980, s. 59; M. Pater, *Metodologiczne aspekty...*, s. 22.

⁸⁸ J. Molenda, *Uwagi...*, s. 321

wyczerpywało się przy tym w dziedzinie folkloru słownego, naiwnych i nieporadnych apokryfów, lecz w istotnym stopniu determinowało postawę chłopów, ich stosunek do rozlicznych przedmiotów i zjawisk⁸⁹.

Rozwój gospodarczy uznaje się za podstawowy czynnik rozwoju świadomości narodowej. Jak widzieliśmy wcześniej przy omawianiu koncepcji badawczych, wszyscy dochodzą do wniosku, iż kapitalizm ułatwia i przyspiesza mobilność terytorialną i społeczną, przyczynia się do formowania nowych struktur i stosunków społecznych. To zjawisko w naturalny sposób wiąże się z procesem kształtowania się narodu⁹⁰. Witold Kula pisał, że nie jest ważne, czy zmiany w strukturze gospodarczej zachodzą w wyniku rozwoju gospodarczego, czy też struktury społeczne wpływają na kształt rozwoju gospodarczego⁹¹. Można powiedzieć, że dla historyków zajmujących się rozwojem świadomości narodowej ten spór rzeczywiście nie ma większego znaczenia. Czasami można mówić o tym, że ten problem jest świadomie unikany. Może to być związane z ideologizacją tego zagadnienia⁹². Badania koncentrują się raczej na zasadniczych dla świadomości narodowej przejawach rozwoju gospodarczego. Przede wszystkim jest to problem emigracji (lub migracji) zarobkowej. Zdaniem większości badaczy, miała ona ważne znaczenie dla samoidentyfikacji chłopów i rozwoju świadomości narodowej⁹³. Dzięki emigracji następowało uświadomienie statusu prawnego, obywatelskiego, narodowego i politycznego chłopów⁹⁴.

Emigracja wpływała na rozwój świadomości narodowej nie tylko emigrujących chłopów, ale i na tych, którzy zostawali na wsi⁹⁵, ponieważ stwarzała nowe kanały przenikania nowych wzorów życiowych: manier, opinii, wartości⁹⁶. Z jednej strony, ludzie powracający z prac sezonowych lub migracji stawali się źródłem informacji o świecie⁹⁷, zaś z drugiej strony, poddawali krytyce obyczaje i autorytety miejscowe⁹⁸. Emigracja była czynnikiem dezintegrującym tradycyjną kulturę, przełamывała psychologiczną i informacyjną izolację wsi i sprzyjała poszerzeniu horyzontów jednostki⁹⁹. Jednak zdaniem niektórych badaczy, emigracja równocześnie mogła sprzyjać zahamowywaniu procesów dezintegracyjnych na wsi. Zwracają uwagę na to, że główną przyczyną migracji była chęć zarobienia pieniędzy na zakup ziemi, która nadal była głównym wyróżnikiem statusu społecznego¹⁰⁰. Kula

⁸⁹ L. Stomma, *Antropologia...*, s. 221.

⁹⁰ T. Łepkowski, *Przetrwanie narodu...*, s. 51.

⁹¹ W. Kula, *Rozwój gospodarczy w warunkach rosnącego zacofania*, [w:] *Przemiany społeczne*, s. 11.

⁹² Np. Stomma w pracy poświęconej historii wsi polskiej XIX w. w ogóle nie podejmuje tego tematu.

⁹³ J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 127; *Listy emigrantów...*, s. 114–115.

⁹⁴ J. Molenda, *Uwagi...*, s. 325; Z. Stankiewicz, *Kwestia chłopska w okresie narodzin polskiego ruchu robotniczego*, Warszawa 1985, s. 82.

⁹⁵ J. Molenda, *Uwagi...*, s. 323–324; L. Stomma, *Antropologia...*, s. 71; H. Wereszycki, *Wpływ zaboru austriackiego na świadomość społeczeństwa polskiego*, „Dzieje Najnowsze” 1977 nr 1, s. 93.

⁹⁶ J. Turowski, *Socjologia...*, s. 163.

⁹⁷ J. Molenda, *Uwagi...*, s. 323–324.

⁹⁸ D. Markowska, *Rodzina w społeczności...*, s. 93.

⁹⁹ L. Stomma, *Antropologia...*, s. 71.

¹⁰⁰ A. Brożek, *Świadomość...*, s. 377; D. Markowska, *Rodzina w społeczności...*, s. 93.

i Kochanowicz uważają, że chłopci emigrujący do Stanów Zjednoczonych lub Brazylii w końcu XIX wieku nie byli proletariuszami, lecz znajdowali się pod wpływem proletaryzacji. Owa proletaryzacja „wyrzuciła” ich na poszukiwanie wymarzonej ziemi za oceanem¹⁰¹. Jeżeli pod tym kątem patrzymy na to zagadnienie, można nawet stwierdzić, że emigracja była czynnikiem hamującym modernizację i proces proletaryzacji.

Następna grupa czynników może być opisana jako czynniki zewnętrzne, związane z działalnością różnego rodzaju instytucji, takich jak Kościół oraz różnego rodzaju stowarzyszenia inteligencji, celem których był rozwój świadomości narodowej. Do grupy czynników zewnętrznych zaliczam również reformy i politykę państw zaborczych, służbę w wojsku, która mogła, zdaniem niektórych, sprzyjać integracji chłopów, oraz szkołę (państwową, prywatną, nielegalną, zawodową etc.).

W historiografii polskiej przyjmuje się, że Kościół katolicki odegrał znaczącą rolę w procesie formowania świadomości narodowej¹⁰². Jednak, jak zauważa Molenda, mamy bardzo nikłe informacje o wpływie Kościoła na rozwój świadomości narodowej¹⁰³. Niemniej jednak, duchowieństwo było ściśle związane z chłopami i, jak pisze Łepkowski, należy pamiętać, że parafia była komórką życia społecznego, a duchowieństwo odgrywało bardzo ważną rolę społeczno-organizacyjną¹⁰⁴.

Każdy kościół stawał się miejscem, gdzie w dni odpustów zbierali się ludzie z różnych parafii, i w taki to sposób tworzyły się więzi ponadlokalne i regionalne¹⁰⁵. Kościół formował pozycje chłopów, wpływał na ich zachowanie, kulturę, sposób myślenia¹⁰⁶. Wpływ ten był możliwy poprzez kazania, zakładanie szkółek, rozpowszechnienie literatury religijnej, przez współpracę z partiami politycznymi, pracę misyjną, pielgrzymki etc.¹⁰⁷ Badacze odnotowują, że czasami ksiądz był jedynym inteligentem, lub półinteligentem, który zajmował się oświatą chłopów¹⁰⁸. Chałasiński uważa, że Kościół równocześnie odgrywał ważną rolę w formowaniu i rozbudzeniu ambicji chłopów¹⁰⁹.

Rola inteligencji w kształtowaniu i rozwoju świadomości narodowej chłopów jest niewątpliwa. Pozostała ona tą warstwą, która tworzyła kulturę narodową, odrzucała pionową, hierarchiczną strukturę społeczeństwa feudalnego, tworzyła więzi horyzontalne¹¹⁰. Otwieranie szkół, wydawanie gazet dla ludu, tworzenie literatury

¹⁰¹ W. Kula, J. Kochanowicz, *Chłoptwo...*, s. 49–50.

¹⁰² J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 127; H. Brodowska, *Problemy...*, s. 12; J. Burszta, *Kultura...*, s. 253; J. Kozłowski, *Rola kościoła w kształtowaniu polskiej świadomości*, „Życie i Myśl” 1993 nr 2, s. 51; T. Krawczak, *Kształtowanie świadomości narodowej chłopów polskich w Galicji w latach 1864–1914*, „Przegląd Zachodni” 1977 nr 5–6, s. 147.

¹⁰³ J. Molenda, *Formation...*, s. 132.

¹⁰⁴ T. Łepkowski, *Polska...*, s. 477.

¹⁰⁵ J. Szumski, *Z problematyki...*, s. 46.

¹⁰⁶ M. Pater, *Polskie postawy narodowe na Śląsku w XIX wieku*, Wrocław–Warszawa 1992, s. 56.

¹⁰⁷ J. Molenda, *Formation...*, s. 134; M. Pater, *Polskie postawy...*, s. 89.

¹⁰⁸ T. Łepkowski, *Polska...*, s. 477.

¹⁰⁹ J. Chałasiński, *Rewolucja...*, s. 206.

¹¹⁰ R. Radzik, *Ewolucja narodowa...*, s. 71. Zob. również: J. Burszta, *Kultura...*, s. 253; J. Chałasiński, *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, Warszawa 1958; K. K. Grzybowski, *Ojczyzna — Naród — Państwo*, Warszawa 1970, s. 143–144; T. Kisielewski, A. Znaniecki, *Chłopi...*, s. 5; M. Pater, *Ruch polski...*, s. 269.

dla wsi, edukacja polityczna etc. — wszystko to było związane z działalnością inteligencji¹¹¹.

Niektórzy badacze uważają, że u s t a w o d a w s t w o było jednym z czynników kształtowania świadomości narodowej¹¹². Jednak większość historyków sądzi, że o takiej roli można mówić w związku z reformami uwłaszczeniowymi w każdym z zaborów. Na przykład, reformy 1864 są uznawane za jeden z podstawowych czynników rozwoju świadomości narodowej, przecież zmiany na wsi nie sprowadzały się tylko i wyłącznie do zniesienia pańszczyzny w dosłownym tego słowa znaczeniu¹¹³. Dzięki nim została zniesiona bariera dzieląca społeczeństwo¹¹⁴. Wieś stała się bardziej aktywna w sensie społecznym, co pozwoliło rozpocząć proces emancypacji chłopów¹¹⁵. Jednak proces ten nie od razu po reformach nabrał właściwego znaczenia. Na początku reformy przyczyniły się do powstania wśród chłopów prorosyjskich sympatii¹¹⁶. Z biegiem czasu wpływ reform na rozwój świadomości narodowej uwidocznił się i stał oczywisty¹¹⁷. Przykładem tego mogą służyć zmiany w systemie administracyjnym, a mianowicie gminie, która zdaniem Brodowskiej była szkołą kształcenia pozycji obywatelskich i politycznych chłopów. Gmina poszerzała horyzonty i kształtowała świadomość narodową chłopów¹¹⁸.

Istnieje ogromna różnorodność opinii co do wpływu podziałów Polski na rozwój świadomości narodowej. Szczególną uwagę zwraca się na ucisk narodowy, polityczny i gospodarczy, który sprzyjał rozwojowi świadomości narodowej. Stosunek do najeźdźców śledzi się na podstawie różnych form przeciwdziałania polityce państw zaborczych. Uważa się, że negatywny stosunek do nowych władz był spowodowany nie tylko polityką ucisku narodowego, ale również ograniczeniami o charakterze gospodarczym i społecznym, które przekształcały się w żądania narodowo-polityczne¹¹⁹. Polityka państw zaborczych obejmowała nie tylko reformy, o których już była mowa, ale również rozwój szkolnictwa i związków zawodowych, jak i służbę w wojsku, na którą w badaniach nad świadomością narodową kładzie się szczególny nacisk.

Spora część badaczy uważa, że służba w wojsku w istotny sposób przyśpieszała rozwój świadomości narodowej, budziła poczucie patriotyzmu polskiego, a jednocześnie sprzyjała integracji chłopów¹²⁰. Natomiast w opinii innych badaczy jej wpływ był

¹¹¹ T. Łepkowski, *Naród polski...*, s. 53.

¹¹² Zob. H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 6; T. Krawczak, *Chłopów polskich droga...*, s. 72.

¹¹³ K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza — realizacja — skutki*, Warszawa 1976, s. 338.

¹¹⁴ S. Kieniewicz, *Świadomość narodowa...*, „Polityka” 1966 nr 30, s. 7.

¹¹⁵ K. Groniowski, *Uwłaszczenie...*, s. 338.

¹¹⁶ B. Baranowski, *Życie codzienne między Wartą a Pilicą w XIX wieku*, Warszawa 1969, s. 183–184.

¹¹⁷ Zob. np.: J. Borkowski, *Chłopi...*; S. Kieniewicz, *Świadomość...*

¹¹⁸ H. Brodowska, *Gmina wiejska szkoła kształcenia obywatelskiego chłopów polskich*, [w:] eadem, *Gmina wiejska i jej samorząd*, cz. 1, Warszawa 1989, s. 366.

¹¹⁹ J. Molenda, *Uwagi...*, s. 322

¹²⁰ J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 126; H. Brodowska, *Problemy...*, s. 15; J. Chlebowczyk, *Świadomość...*, s. 108; J. Jasiński, *Świadomość narodowa na Warmii w XIX wieku. Narodziny i rozwój*, Olsztyn 1983, s. 398; T. Łepkowski, *Naród polski*, s. 53; T. Mencil, *Świadomość...*, s. 144–145; J. Molenda, *Uwagi...*, s. 325.

znacznie mniejszy. Tłumaczą to ograniczonym wpływem na powołanych do wojska mężczyzn (chodzi tu przede wszystkim o okres służby i okres aktywności człowieka w tym czasie)¹²¹, oraz niskim poziomem agitacji w wojsku¹²².

Rola szkolnictwa w rozwoju świadomości narodowej, zdaniem większości badaczy, jest oczywista¹²³. Dążenie chłopów do wiedzy i wykształcenia było związane z procesem przezwyciężenia izolacji świata wiejskiego; ponieważ kultura tradycyjna jest przede wszystkim kulturą ustną, kultura pisemna jest drogą, którą chłopci musieli przejść do określenia samych siebie w nowej roli społecznej w narodzie¹²⁴. Im wyższy był poziom wykształcenia wśród chłopów, im większa była ich aktywność społeczna i polityczna, z tym większym nasileniem przebiegał proces powstawania współczesnego narodu polskiego. Szkolnictwo na ziemiach polskich rozwijało się dzięki działalności Kościoła, inteligencji i działalności samych chłopów (ich dążenie do wiedzy uznaje się równocześnie nie tylko za czynnik, ale i za wyraz rozwoju świadomości narodowej)¹²⁵.

W historiografii zwraca się uwagę na trzy podstawowe możliwości edukacji. Jako o pierwszym można mówić o „nauczaniu elementarnym”, które obejmowało przede wszystkim dzieci. Już sam fakt pójścia do szkoły oznaczał dla dziecka przeniesienie się w zupełnie inny, nieznan dotąd świat, który krok po kroku zaczynało poznawać. Doprowadzało to do konfliktów dzieci i młodzieży z otaczającą rzeczywistością społeczeństwa tradycyjnego¹²⁶. Nauczanie mogło być legalne i nielegalne. Tajne nauczanie było najbardziej rozpowszechnione, zdaniem badaczy, w Królestwie Polskim. Tajne nauczanie uznaje się za jeden z ważniejszych czynników rozwoju świadomości narodowej¹²⁷. „Wykształcenie zawodowe”, jak podkreśla Molenda, nabiera znaczenia wraz z rozwojem gospodarczym i potrzebą poznania nowych technologii, metod pracy i organizacji gospodarstwa wiejskiego¹²⁸. Trzeci rodzaj wykształcenia jest związany z rozwojem świadomości historycznej. Takiego rodzaju edukacja była możliwa poprzez obchody rocznic świąt narodowych i rozpowszechnienie literatury religijno-patriotycznej¹²⁹.

¹²¹ L. Stomma, *Antropologia...*, s. 67.

¹²² A. Wierzbicki, *Naród...*, s. 50–51.

¹²³ H. Biernacka, *Oświata w rozwoju kulturowym polskiej wsi*, Wrocław, 1984; J. Borkowski, *Chłopi polscy w dobie...*, s. 118; H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 13; J. Chlebowczyk, *Świadomość...*, s. 108; J. Jasiński, *Świadomość...*, s. 251; T. Kisielewski, A. Znaniecki, *Chłopi...*, s. 7; S. Kowalczyk, *Warunki dojrzewania świadomości klasowej i narodowej chłopów w Królestwie Polskim w końcu XIX i na początku XX wieku*, [w:] *Zarys historii polskiego ruchu ludowego, t. 1 1864–1918*, red. J. Borkowski, J. Kowal, S. Lato, W. Stankiewicz, Warszawa 1963, s. 101; Z. Kmiecik, *Ruch oświatowy na wsi*, Warszawa 1963, s. 176; T. Krawczak, *Kształtowanie świadomości...*, s. 55; J. Molenda, *Wpływ...*, s. 261; J. Szumski, *Z problematyki...*, s. 50. Z pełną listą można zapoznać się w: *Dzieje szkolnictwa...*

¹²⁴ J. Chałasiński, *Rewolucja młodości*, Warszawa 1969, s. 241.

¹²⁵ S. Kieniewicz, *Problem pracy organicznej 1840–1890. Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. 1, Warszawa 1958; Z. Kmiecik, *Ruch...*; K. Wojciechowski, *Oświata ludowa 1863–1905 w Królestwie Polskim i w Galicji*, Warszawa 1954.

¹²⁶ J. Chałasiński, *Rewolucja...*, s. 211.

¹²⁷ H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 13; T. Krawczak, *Kształtowanie świadomości...*, s. 55

¹²⁸ J. Molenda, *Transformation in the Social Structure and in the Consciousness and Aspirations of the Polish Peasants at the Turn of the 20th Century*, „Acta Polonia Historica” 1988 nr 57, s. 123–124.

¹²⁹ J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 109; J. Molenda, *Wpływ...*, s. 78–107.

Za najbardziej rozwinięty pod względem szkolnictwa uznaje się zabór pruski, na drugim miejscu stoi Galicja, mówi się o marnym poziomie rozwoju szkolnictwa w zaborze rosyjskim¹³⁰. Dyskusja o poziomie szkolnictwa i jego wpływie na wieś jest jedną z najbardziej kontrowersyjnych. Amplituda sporu jest bardzo szeroka: od budzących nadzieje opinii do cytowania wiersza Jana Lemańskiego „O wsi, gdzie dookoła / Nikt nie wie, co to szkoła”¹³¹.

Trzecia grupa czynników określana przeze mnie jako katastroficzna, jest związana z wpływem powstań, rewolucji i wojen na rozwój świadomości narodowej. Stosunek do powstań narodowych wśród historyków, zajmujących się świadomością narodową chłopów, nie jest jednoznaczny. Wskazuje się tak na czynniki sprzyjające rozwojowi świadomości narodowej, jak i hamujące ten rozwój. Na przykład Brodowska uważa, że powstania narodowe wzmacniały uczucia narodowe chłopów¹³². Uznaje się, że ideologia ruchu narodowo-wyzwoleńczego, głoszona przez różne obozy szlachty była znana chłopom i wpływała na ich rozwój świadomości narodowej¹³³. Z drugiej strony, ważna jest sama tradycja powstań narodowych, przechowywana i rozwijana w środowisku wiejskim¹³⁴. Wpływała ona na rozwój świadomości historycznej¹³⁵.

Rewolucja 1905 roku i pierwsza wojna światowa — zdaniem badaczy — były tymi czynnikami, które poruszyły świadomość chłopów, zmusiły ich do zastanowienia się nad swoją sytuacją. Lata rewolucji i wojny miały istotne znaczenie dla nasilenia migracji, kontaktów między wsią a miastem, między chłopami z różnych części Polski. Pod względem rozwoju świadomości narodowej ten okres jest przez badaczy pozytywnie oceniany¹³⁶. Brodowska uznaje, że w tym okresie zaczyna się przyspieszony, „skokowy” rozwój świadomości narodowej¹³⁷.

Z drugiej strony, jest to okres powstania i działalności partii politycznych, różnego rodzaju organizacji militarynych, oświeceniowych i zawodowych. Większość badaczy uważa, że na początku XX wieku udział chłopów w partiach i stowarzyszeniach miał pozytywny i podstawowy wpływ na ich rozwój¹³⁸. Istotny był wpływ Ruchu Ludowego¹³⁹,

¹³⁰ Por.: J. Molenda, *Transformation...*, s. 123.

¹³¹ L. Stomma, *Antropologia...*, s. 79.

¹³² H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 20.

¹³³ H. Brodowska, *Problematyka badań nad procesami zmian w polskiej kulturze chłopskiej*, [w:] *Zmiany kultury chłopskiej. Problematyka i metody prac etnograficznych*, red. K. Zawistowicz-Adamska, Wrocław, 1973, s. 90.

¹³⁴ T. Krawczak, *Kształtowanie świadomości...*, s. 55.

¹³⁵ Zob. np.: J. Kowiecki, *Z początków nowoczesnego narodu*, [w:] B. Leśnodorski, *Polska w epoce Oświecenia. Państwo — społeczeństwo — kultura*, Warszawa 1971, s. 165.

¹³⁶ Zob. np.: J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 119; H. Brodowska, *Chłopi...*, s. 11; S. Kieniewicz, *Świadomość...*, s. 8; J. Molenda, *Formation...*, s. 139; A. Wojtas, *Kształtowanie świadomości narodowej chłopów polskich*, „Wieś i Rolnictwo” 1993 nr 1, s. 19.

¹³⁷ H. Brodowska, *Problemy badawcze...*, s. 9–10.

¹³⁸ J. Molenda, *Formation...*, s. 127.

¹³⁹ J. Borkowski, *Chłopi...*, s. 75; T. Kisielewski, *Ojczyzna. Chłopi. Ludowcy*, Warszawa 1987; T. Kisielewski, A. Znanięcki, *Chłopi...*, s. 26; J. Molenda, *Wpływ...*, s. 235; R. J. Szaflik, *Czynniki kształtujące świadomość narodową chłopów polskiego w końcu XIX i w początkach XX wieku*, „Przegląd Humanistyczny” 1983 nr 4, s. 11.

obozu socjalistycznego¹⁴⁰ i narodowo-demokratycznego¹⁴¹. Udział chłopów w różnego rodzaju organizacjach miał ważne znaczenie, zdaniem badaczy, ponieważ już sam fakt uczestniczenia w takich organizacjach wywierał wpływ na postawy chłopów¹⁴².

KILKA SŁÓW NA ZAKOŃCZENIE

Celem tego artykułu było przedstawienie zagadnień pojawiających się najczęściej w badaniach nad świadomością narodową chłopów, a mianowicie etapów, chronologii i czynników rozwoju świadomości narodowej. Charakterystyczną cechą tych badań do początku lat osiemdziesiątych był brak analizy porównawczej procesów rozwoju świadomości narodowej, nacjonalizmu, modernizacji w innych społeczeństwach chłopskich. Przyczyniło się to do większej ideologizacji tematu, który skrótowo dałoby się opisać w kategoriach „wybijania się na niepodległość”. Spojrzenie na rozwój świadomości narodowej przez pryzmat walki o niepodległość przyczyniło się, moim zdaniem, do zawężenia pola badawczego. Natomiast lata osiemdziesiąte charakteryzuje odejście od „stereotypowego” ujęcia tematu i wykorzystanie narzędzi interdyscyplinarnych do badań chłopów na ziemiach polskich w XIX wieku. Uwzględnienie badań antropologicznych i socjologicznych powoduje, że być może właśnie ten kierunek badań pozwoli na wypracowanie nowych podejść metodologicznych, uwzględniających plusy i minusy dorobku lat poprzednich.

THE NATIONAL CONSCIOUSNESS OF POLISH PEASANTS IN THE 19th CENTURY AS SEEN BY THE 20th CENTURY HISTORIANS

Summary

Polish historiography of the end of 19th and beginning of 20th centuries did not pay much attention to the question of national consciousness among peasants. This problem became a research topic for historians only in the 1960s. The author of the articles tries to find an answer to this phenomenon: why did this very problem become attractive for historians at that very time, and why was the research discontinued soon afterwards. In her article, the author discusses also the changes in the understanding of national consciousness among Polish historians.

¹⁴⁰ J. Molenda, *Wpływ...*, s. 235.

¹⁴¹ T. Wolsza, *Narodowa Demokracja wobec chłopów w latach 1887–1914*, Warszawa 1992.

¹⁴² J. Molenda, *Uwagi...*, s. 322.